

ОДЕСЬКА НАЦІОНАЛЬНА ЮРИДИЧНА АКАДЕМІЯ

Діденко Лариса Василівна

УДК 343.25(477)

**ІНСТИТУТ СМЕРТНОЇ КАРИ В УКРАЇНІ
(МІЖНАРОДНО-ПРАВОВИЙ ТА ІСТОРИКО-
СОЦІАЛЬНИЙ АСПЕКТИ)**

**Спеціальність 12.00.13 – правові проблеми
політичних інститутів та процесів**

АВТОРЕФЕРАТ
дисертації на здобуття наукового ступеня
кандидата юридичних наук

Одеса - 2001

Дисертацією є рукопис.

Робота виконана в Одеській національній юридичній академії Міністерства освіти і науки України.

Науковий керівник доктор історичних наук, професор
Кормич Людмила Іванівна,
Одеська національна юридична академія,
директор інституту адвокатури
і муніципального управління.

Офіційні опоненти:

доктор юридичних наук, професор, Аленін Юрій Павлович,
Одеська національна юридична академія, завідувач кафедри
кримінального процесу;

кандидат юридичних наук Пашутін Вадим Володимирович,
Донецький інститут внутрішніх справ, проректор з наукової
роботи.

Провідна установа

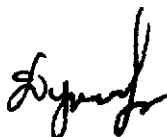
Інститут держави і права ім. В.М. Корещького НАН України,
відділ міжнародного права, м. Київ.

Захист відбудеться “26” квітня 2001 р. о 10 годині на засіданні спеціалізованої вченої ради К 41.086.02 Одеської національної юридичної академії за адресою: 65009, м. Одеса, вул. Піонерська, 2, ауд. 312.

З дисертацією можна ознайомитись у бібліотеці Одеської національної юридичної академії за адресою: 65009, м. Одеса, вул. Піонерська, 2.

Автореферат розісланий “23” березня 2001 р.

Вчений секретар
спеціалізованої вченої ради

Дудченко В.В.

ЗАГАЛЬНА ХАРАКТЕРИСТИКА РОБОТИ

Актуальність теми, у першу чергу, обумовлена тим, що саме вирішення проблем інституту смертної кари є ключовим не тільки в процесах гуманізації пенітенціарної системи, але й суспільства в цілому. Саме з відмовою від такого виду покарання як смертна кара значною мірою пов'язані незалежний статус та визначення місця і ролі України в системі міжнародних відносин.

Сьогодні, на порозі третього тисячоліття, людство переживає період гуманізації всього суспільного життя. На перший план дедалі більше виходить людина, її життя, самобутність, неповторність, унікальність. І з цих позицій лунає дедалі більше голосів і за, і проти смертної кари. Адже будь-яке явище не можна судити однобоко, необхідно керуватися не тільки юридичними мірками, але й нормами моралі.

І тут доречно нагадати про те, що саме Україна ще в 1989 році була одним із ініціаторів прийняття Генеральною асамблеєю Організації Об'єднаних Націй другого факультативного протоколу до Міжнародного пакту про громадянські та політичні права, який направлений на скасування смертної кари. Готовність України йти політичним курсом реального виконання міжнародно-правових зобов'язань у галузі дотримання прав людини обумовила скасування в Українській державі у 2000 році такого виду покарання, як смертна кара.

Перед органами державної влади, правоохоронними органами України постають завдання подальшої оптимізації та вдосконалення системи кримінальних покарань, прискореної адаптації економічних, правових, пенітенціарних та інституціональних механізмів до загальновизнаних міжнародних стандартів. Для правильного та ефективного виконання цих завдань необхідна наявність міцної теоретичної бази.

Але, на жаль, у вітчизняній правовій науці практично відсутні спеціальні дослідження, присвячені такому виду покарання, як смертна кара, механізмам його заміни на довічне ув'язнення та його правовим і інституціональним механізмам. Така ситуація не сприяє як пошуку шляхів подальшого вдосконалення кримінального законодавства, так і створенню належного механізму перебудови пенітенціарної системи. А це є особливо важливим у зв'язку з визначенням основних положень нового Кримінального кодексу, і інтегруванням України у світове співтовариство. Тому розробка питань формування політики України відносно інституту смертної кари, визначення шляхів удосконалення державно-правового механізму, за допомогою якого вона здійснюється, на цей час є дуже актуальним.

Основу теоретичної бази дослідження склали праці таких вчених, як О.О. Піонтковський, М.С. Таганцев, З.М. Черніловський, В.Н. Кудрявцев, Ю.М. Антонін, С. В. Бородин, М.О. Стручков, Е.О. Ануфрієв, С.С. Алексєєв, Б.М. Бабій, С.Б. Баршев, М.Н. Гернет, І.А. Греков, М.С. Грушевський, К.П. Гельвецький, Т.В. Демченко, В. Жуковський, В.Є. Квашиш, Н.М. Коркунов та інші.

Практичною базою дослідження є національне законодавство України, що стосується кримінального права, зокрема, у сфері призначення покарання, у сфері захисту прав людини; акти міжнародного права з питань захисту прав людини (зокрема, Загальна декларація прав людини, Міжнародний пакт про громадянські та політичні права, резолюція ЕКОСОС, резолюції Генеральної асамблеї ООН, резолюції Парламентської Асамблеї Ради Європи, конвенції і хартії про права людини і народів іноземних держав), а також кримінальне законодавство ряду інших країн.

Зв'язок роботи з науковими програмами, планами, темами. Тема дисертації пов'язана з комплексними науково-дослідницькими темами Одеської національної юридичної академії “Політико-правові основи етнодержавотворення в Україні” (№ держреєстрації 0100U001069); “Роль громадських і політичних об'єднань в етнонаціональних трансформаційних процесах в Україні” (№ держреєстрації 0100U001641); “Правові проблеми становлення та розвитку сучасної української держави” (№ держреєстрації 01010001195).

Мета і задачі дослідження. Мета дослідження полягає в тому, щоб обґрунтувати доцільність скасування в Україні виняткової міри покарання, а також основні тенденції та напрями вдосконалення механізму призначення покарання.

З огляду на мету поставлено такі дослідницькі задачі:

- проаналізувати політико-правові аспекти проблеми смертної кари, що містять аналіз системи міжнародно-правових норм, стандартів і гарантій, які утворюють правову основу інституту смертної кари;
- провести порівняльно-правовий аналіз зарубіжного законодавства і практики застосування виняткової міри покарання і тих загальних тенденцій у цьому питанні, що спостерігаються в сучасному світі;
- визначити поняття та юридичний зміст виняткової міри покарання в межах системи покарань;
- проаналізувати явища і фактори, що обумовлюють існуючі в правовій та політичній думці позиції відносно смертної кари;
- визначити вплив моніторингу громадської думки при вирішенні державою питання про застосування виняткової міри покарання;

- сформулювати висновки і практичні рекомендації щодо подальшого удосконалення кримінального законодавства України, що регламентує відміну смертної кари та заміну її на довічне позбавлення волі або безстрокове ув'язнення.

Об'єкт дослідження – зародження і розвиток інституту смертної кари в Українській державі, а також міжнародно-правовий та соціальний аспекти інституту смертної кари.

Предмет дослідження – смертна кара як виняткова міра покарання, що має тимчасовий характер – тобто діє до її остаточного скасування.

Методи дослідження. У дисертації використовувався комплекс загальнонаукових, конкретнонаукових, а також спеціальнонаукових методів, які забезпечили істинність відбиття об'єкта і предмета дослідження та стали основою комплексного дослідження та аналізу інституту смертної кари. Аналіз вітчизняного, зарубіжного та міжнародного законодавства і досвіду у сфері призначення та здійснення кримінального покарання обумовлює широке застосування компаративних методів. Таким чином, у дослідженні застосовуються, по-перше, загальнофілософський діалектичний метод пізнання та принципи системності, історизму для характеристики динаміки інституту смертної кари; по-друге, загальнонаукові методи: структурно-функціональний, формально-логічний, конкретно-історичний та порівняльний для розкриття сутності і змісту поняття смертної кари; по-третє, спеціально-галузеві методи: формально-юридичний та порівняльно-правовий при визначенні правового механізму скасування виняткової міри покарання та заміни її на довічне ув'язнення.

Наукова новизна одержаних результатів обумовлюється тим, що в рамках цілісного оригінального дослідження комплексно аналізується таке явище, як смертна кара, та запропоновано теоретичну концепцію правового механізму її реформування і реалізації заміни на довічне ув'язнення.

У роботі:

- визначено сутність такого виду покарання, як смертна кара;
- запропоновано можливі варіанти заміни смертної кари іншими видами покарання з позицій міжнародного права;
- зпрогнозовано на базі міжнародного світогляду перспективи розвитку подальшого вдосконалення правового регулювання застосування смертної кари;
- визначено механізм реалізації основних прав людини на принципах соціальної правової держави, який передбачає наявність конституційних механізмів правової структури функціонування органів державної влади;

- встановлено взаємозв'язок між органами державної влади і особи у галузі захисту прав людини, що характеризує сучасне цивілізоване громадянське суспільство;

- накреслені напрямки реформування кримінального законодавства України у відповідності з основними міжнародними конвенціями у цій галузі;

- визначено фактори, що обумовлюють правові та політичні позиції відносно інституту смертної кари;

- проаналізовано громадську думку відносно питання про застосування виняткової міри покарання.

Практичне значення одержаних результатів полягає в тому, що висновки, пропозиції та рекомендації, сформульовані у дисертаційній роботі, є певним внеском у теорію і практику кримінального права і можуть використовуватися: у законотвірчій роботі по вдосконаленню національного законодавства щодо оптимізації діяльності пенітенціарної системи; у практичній діяльності – у реформуванні системи покарань; у науково-дослідницькій роботі – як теоретична концепція механізму впровадження і здійснення такого виду покарання, як довічне ув'язнення.

Апробація результатів дисертації відбувалася в процесі обговорення основних положень дисертації на кафедрі соціальних теорій Одеської національної юридичної академії, на щорічних наукових конференціях професорсько-викладацького складу та аспірантів ОНЮА, у виступах на регіональних, всеукраїнських та міжнародних конференціях.

Дисертант виступала з науковими повідомленнями на міжнародній науково-практичній конференції “Україна, українці, українознавство в джерелах і документах ХХ століття” (Київ, 1998 р.); міжнародній науково-практичній конференції “Права людини у сучасній Україні” (Одеса, 1999 р.)

Публікації. Основні положення та висновки дисертаційного дослідження викладено в шести статтях у збірнику наукових праць, який входить до переліку фахових видань, затверджених ВАКом України. Та в чотирьох матеріалах міжнародних та регіональних науково-практичних конференцій.

Структура дисертації складається зі вступу, трьох розділів, які об'єднують сім підрозділів, висновків та списку використаних джерел. Загальний обсяг дисертації – 174 сторінки, список використаних джерел складає 17 сторінок (210 найменувань).

ОСНОВНИЙ ЗМІСТ

Перший розділ “Історико-соціальний аспект інституту смертної кари” складається з трьох підрозділів. **Підрозділ 1.1.** “Соціальні теорії щодо проблеми смертної кари” присвячено аналізу теоретичних концепцій стосовно інституту смертної кари, що існували в теорії кримінального права. Так, дисертантом зроблено висновок про те, що ще в епоху Просвітництва XVIII століття цілий ряд філософів, письменників та юристів виступили з нищівною критикою сваволі і жорстокості феодальної системи правосуддя. У центрі їхньої уваги виявилася проблема смертної кари, виправданість і доцільність її збереження в арсеналі засобів кримінального покарання на майбутнє, і, насамперед, питання про те, чи допустимо взагалі використовувати кваліфіковані види страти.

Кримінально-правові погляди цього кола мислителів, найбільш виразно подані в працях Ш. Монтеск'є, Ч. Беккарія і М. Вольтера, утворюють самостійний “освітньо-гуманістичний” або “прогуманістичний” напрямок в історії кримінального права, що істотно відрізняється від широковідомої “класичної” школи кримінального права щодо проблеми страти.

Прихильники цього напрямку вимагали, в протизаконодавчий спосіб скоротити число діянь, що тягнуть за собою кримінальну репресію. Вони вимагали скасувати страту або ж звести до мінімуму число злочинів, за які вона може бути призначена.

Засновником прогуманістичного напрямку був видатний французький мислитель XVIII століття Ш. Монтеск'є. Він вказував на зв'язок кримінальної політики з державним ладом, із загальним характером політичного режиму в країні. При цьому, на думку Монтеск'є, чим більше деспотична держава, тим суворіші покарання; чим більшими свободами користуються громадяни, тим поміркованіші покарання. Але на відміну від своїх учнів та послідовників, Ш. Монтеск'є не виступав із вимогою скасування страти.

Вирішальну роль у боротьбі зі стратою як основним методом кримінальної репресії призначено було відіграти іншому представнику прогуманістичного напрямку в кримінальному праві, італійському просвітителю, юристу і публіцисту Чезаре Беккарія.

Проти страти, за словами Ч. Беккарія, служить та обставина, що вона подає приклад жорстокості і тим самим сприяє вчиненню нових злочинів.

Цей аргумент згодом зайняв важливе місце в арсеналі противників страти, але й без нього аргументація на користь скасування страти в книзі “Про злочини і покарання” виглядала дуже переконливою. Виступ

Ч. Беккарія в епоху свавілля феодальної юстиції, коли страта була чи не основною мірою покарання, мав і інші важливі наслідки: показуючи її непотрібність і безглуздість, Ч. Беккарія завдавав удару по всьому феодальному правосуддю і по тій правосвідомості, що формувалася під її впливом.

Успіху поширення ідей Ч. Беккарія, також і щодо страти в значній мірі сприяв видатний французький філософ, історик, письменник і публіцист М. Вольтер.

У своїх роботах М. Вольтер приділяв велику увагу питанню про розмірність між злочином і покаранням, а також висловив низку надзвичайно цікавих міркувань про цілі покарання. Заперечуючи теологічні погляди на покарання й архаїчний принцип таліону, М. Вольтер стверджував, що головною метою покарання є служіння суспільству.

Таким чином, уся діяльність і творчість М. Вольтера мали величезний вплив серед сучасників, служили формуванню нової правосвідомості, у якій страта повинна була розглядатися з негативних позицій.

На відміну від “прогуманістичного” напрямку в кримінальному праві, “класична” школа, що стала пануючою у XIX столітті після перемоги буржуазних революцій і затвердження капіталістичного ладу в багатьох країнах Європи, виходила з принципового припущення і навіть визнання необхідності страти. Водночас її прихильники, як правило, виступали за відмову від кваліфікованих видів страти та за обмеження сфери її застосування чітко визначеним колом злочинних діянь.

Поняття “класичної” школи в кримінальному праві, що охоплює різні буржуазні вчення XIX століття, містить, зокрема, і кримінально-правові концепції видатних німецьких філософів-ідеалістів І. Канта і Г. Гегеля, англійських юристів Блекстона і Ідена, видатного адвоката Ромілі, а також Роберта Піля.

У 70-х – 80-х рр. XIX століття в кримінальному праві виник новий напрямок, що на противагу “класичному” іноді називають позитивістським. Він був репрезентований двома основними школами: “антропологічною” і “соціологічною”. Прихильники цих напрямків пропонували докорінно реформувати кримінальне право і процес. Ідея широкого застосування смертної кари підтримувалася “антропологами”, але не розділялася більшістю прихильників соціологічної школи.

У другій половині XIX століття велике число прихильників “класичної” школи кримінального права в ряді капіталістичних держав перейшло на позиції так званої “неокласичної” школи. Відповідно до загальної спрямованості, прихильники “неокласичної” школи наполягали на тому, щоб страта була поступово усунута із системи кримінальних покарань.

Наприкінці 40-х років XX століття виник рух “нового соціального захисту”, який очолив видатний французький юрист Марк Ансель. Цей рух виник як безпосередня реакція на масові страти нацистами учасників руху Опору і знищення у фашистських таборах смерті мільйонів ні в чому не винних людей. Прихильники “нового соціального захисту” цілком заперечували страту як спосіб проведення кримінальної політики.

Слід відмітити, що при всій жорстокості покарань, які застосовувалися на території Російської імперії в період феодалізму і на початку розвитку капіталізму, ця жорстокість ніколи не досягала такого садизму, який був характерний для законодавства Західної Європи.

Це підкреслюється багатьма вітчизняними дослідниками історії смертної кари, зокрема, С. Десницьким та М.Д. Сергієвським.

В цьому підрозділі також дається характеристика стану наукової розробки інституту смертної кари у вітчизняній науці. Так, розробками у цій галузі займалися такі видатні вчені, як О.М. Радищев, Ф.В. Ушаков, О.П. Куніцин, О. Горегляд, Г. Солнцев, Г. І. Пестель, В. Г. Белінський, О.І. Герцен, М.Г. Чернишевський, Л. Цветаєв, П. Лодій, С. Батов, І. Фойницький, М. Сергієвський, М.М. Гернет, О.О. Піонтовський, М.С. Таганцев, С. К. Вікторський, В. Н. Кудрявцев, Ю.М. Антонін, С.В. Бородин та інші.

Здобувши незалежність, Україна проголосила намір створити демократичне суспільство та побудувати державу, в якій повинні всебічно забезпечуватися права і свободи громадян. Статтею 27 Конституції України передбачено, що кожна людина має право на життя. Ніхто не може бути свавільно позбавлений життя. Обов'язок держави – захищати життя людини.

Право на життя є першим з невід'ємних прав людини. Без дотримання його всі інші права втрачають цінність, і тому воно має охоронятися законом. Зокрема, ряд аспектів захисту прав людини розглянуто в працях таких вчених, як Ю.П. Аленіна, Б.П. Андрєсюка, М. О. Баймуратова, В.О. Глушкова, Ю.С. Шемшученка.

Підрозділ 1.2. “Поняття смертної кари”. Серед учених і громадських діячів уже довгі роки йдуть суперечки з приводу того, чи має право на існування таке покарання, як смертна кара. Очевидно, що ці суперечки триватимуть.

Незважаючи на те, що про смертну кару написано чимало, у теоретичній розробці цієї проблеми ще є білі плями. Найбільш істотною ознакою страти є те, що вона – покарання. Це значить, що їй властиві ті риси, які характеризують саме цей державний примусовий захід.

Засуджений має цілий комплекс специфічних прав, що властиві тільки йому як засудженому до страти. Йдеться про право оскаржити вирок у

касаційному, а в передбачених заксом випадках і в порядку нагляду, написати і направити клопотання про помилування, мати побачення з адвокатом без обмеження їхньої тривалості і кількості.

Усі дослідники даного виду покарання відзначають, що страта викликає страждання. Засуджений до смертної кари відчуває страждання в момент винесення йому вироку і очікування результатів розгляду поданих ним скарг, клопотань про помилування. У цій ситуації більшість засуджених відчувають страх смерті, що нерідко поєднується з усвідомленням безвихідності свого становища, іноді з усвідомленням провини, муками совісті і т. ін.

Говорячи про страждання, які спричиняє засудження до страти, слід мати на увазі також страждання рідних та близьких засудженого. Якщо страждання останнього припиняються в момент приведення вироку в дію, то близькі розстріляного особливо гостро починають відчувати свою втрату саме в цей час. Цю обставину можна розглядати як третю ознаку страти.

Викладене дозволяє сформулювати четверту ознаку страти: вона є найсуворішим покаранням. Це, в першу чергу, визначається тим, що засуджений позбавляється найціннішого блага людини – життя.

П'ята ознака страти полягає в тому, що, як і всі інші види покарань, вона є примусом, застосовується незалежно і, як правило, усупереч бажанню засудженого.

Шоста ознака страти: вона застосовується від імені держави.

Сьома важлива ознака страти: вона застосовується тільки за вироком суду. Стаття 52 Конституції України проголошує, що "кожний обвинувачений у вчиненні злочину вважається невинним, поки його вину не буде доведено в передбаченому законом порядку і встановлено вироком суду, який вступив у законну силу".

Восьма ознака страти: вона може бути призначена тільки за злочин, тобто за діяння, передбачене в кримінальному кодексі. Неприпустиме призначення цього покарання як і будь-якого іншого, за діяння, прямо не передбачене в особливій частині кримінального кодексу.

Дев'ята ознака страти: вона може призначатися тільки особі, визнаній винною у вчиненні злочину. Ця ознака характерна для будь-якого покарання, але стосовно страти вона має свої особливості.

Відповідно до кримінального кодексу України, страта могла встановлюватися "аж до її скасування". Це дає підставу сформулювати десятую ознаку страти і стверджувати, що дане покарання в нашому законодавстві було тимчасовою мірою.

Зазначимо ще одну, одинадцяту ознаку страти як міри покарання: досить поодинокі випадки її застосування, особливо в останнє десяти-

ліття. Серед покарань із високим рівнем кари – це єдина міра, яка застосовується настільки рідко.

Дванадцята ознака страти пов'язана із цілями, які переслідує це покарання. Як і будь-яке інше покарання, страта спрямована на досягнення мети приватної превенції. Вона повинна не допустити вчинення нових злочинів самим засудженим.

Нарешті, необхідно вказати на останню – тринадцяту ознаку страти. Стаття 24 Кримінального кодексу України називала та визначала її винятковість як міри покарання. Така характеристика уявляється обгрунтованою всіма тими ознаками, на які вказувалося вище. Винятковість страти визначається тим, що хоча вона є і тимчасовою мірою, проте найсуворішим покаранням, яке призначається за дуже вузьке коло найбільш тяжких навмисних злочинів; застосовується досить рідко, ще рідше приводиться у виконання внаслідок помилювання дуже значної частини засуджених.

Підрозділ 1.3. “Виникнення і розвиток інституту смертної кари в Україні”.

Застосування логічного методу у рамках тривалого історичного періоду і використання широкої джерельної та історіографічної бази дозволило автору, визначивши головні тенденції і закономірності історичного процесу, сформулювати наступні висновки. Смертна кара – інститут загальнолюдський, а не запозичений одним народом у іншого. Прообразом смертної кари була кривава помста. Вона і смертна кара знаходяться у тісному генетичному зв'язку: ці інститути є відплатою за діяння. Перехід від кривавої помсти до смертної кари здійснювався шляхом встановлення інституту грошової пені. В XI – XV ст., по мірі розвитку держави і права, відбулось юридичне закріплення смертної кари. Превалювання в XVI – XVII ст. в правовій політиці держави цілей відплати і залякування розширило сферу її законодавчого закріплення і збільшило об'єм застосування на практиці. Загальне пом'якшення моралі, розвиток науки і гуманітарних вчень, негативний досвід практики залякувальних репресій і усвідомлення користі помірних покарань привели в XVIII – XIX ст. до поступового обмеження сфери застосування смертної кари.

Зробивши екскурс в історію застосування цієї міри покарання в Україні в радянський період, дисертант дійшов висновку, що вона, як правило, не відповідає своєму законодавчому визначенню як виняткової міри покарання, так як постійно (всі здійснені державою відміни – з 4 січня 1918 р. по 28 листопада 1918 р.; з 26 травня 1947 р. по 12 травня 1950 р. – були актами короткочасними і такими, що переслідували суто політичні цілі) застосовувалася до значної категорії осіб і за велике коло злочин-

них діянь. За період 1972 – 1991 рр. в Україні смертна кара призначалася 2394 засудженим, з них за ст. 93 КК – 2226, за вчинення особливо небезпечних злочинів проти держави – 60, за ст. 69 – 31. Значне законодавче звуження можливості призначення смертної кари (сфера її застосування стала в основному обмежуватися вчинками, пов'язаними з позбавленням життя людей) було здійснено Україною вже як суверенною незалежною державою.

Проведене автором дослідження дає підстави зробити висновок, що історія розвитку кримінального права свідчить про актуалізацію суспільної думки та відповідної реакції законодавця відносно застосування смертної кари або її скасування на певних історичних етапах. Протягом всього розвитку нашої держави ставлення до проблеми смертної кари змінювалось, періоди скасування або незастосування смертної кари змінювались періодами численних спрат чи раптовим поворотом до цієї міри покарання.

Розділ 2 “Міжнародно-правовий аспект застосування смертної кари”, який структурно складається з двох підрозділів, присвячено аналізу міжнародно-правового аспекту інституту смертної кари, а також вивченню громадських позицій відносно застосування виняткової міри покарання.

Підрозділ 2.1. “Міжнародно-правова доктрина інституту смертної кари”.

По мірі усвідомлення світовим суспільством того факту, що зневажливе ставлення до людського життя – це досить поширене явище, яке реально загрожує самим основам цивілізованого суспільства, проблема смертної кари перестала бути тільки питанням внутрішньої юрисдикції держав і набула міжнародного значення.

Дослідження системи міжнародних норм, стандартів та гарантій, що утворюють правову основу інституту смертної кари, вивчення досвіду законотворчої та практичної діяльності загальноновизнаних міжнародних організацій в галузі дотримання основних прав людини, проведення порівняльно-правового аналізу практики застосування виняткової міри покарання у різних країнах світу дозволили автору виявити деякі загальні тенденції та закономірності.

Протягом всього періоду свого розвитку міжнародне суспільство зробило й прийняло ряд міжнародно-правових норм, які містять мінімальні стандартні правила для держав, що зберігають у своїх правових системах смертну кару і застосовують її на практиці (Міжнародний пакт про громадянські і політичні права 1966 р., його Другий факультативний протокол 1989 р., Європейська конвенція про захист прав люди-

ни і основних свобод 1950 р., її Шостий протокол 1983 р. та ін.). Врешті-решт, ці, а також інші міжнародно-правові норми і стандарти, основна увага в яких відводиться проблемі конституційності смертної кари визначають ту планку, нижче якої цивілізовані країни не повинні опускатись. Вони формують фундаментальну правову доктрину інституту смертної кари і утворюють реальний захисний механізм для осіб, які засуджуються до виняткової міри покарання.

Підрозділ 2.2. “Реалії і тенденції застосування смертної кари в сучасному світі”.

Справа має такий вигляд, що єдиним правильним і об’єктивно обумовленим напрямком розвитку людського суспільства є його прагнення до скасування смертної кари. Смертна кара має швидше символічне, ніж практичне значення. Її застосування є результатом традиційних поглядів на те, що вона необхідна для підтримки законності і правопорядку, а також як фактора, що стримує скоєння населенням злочинів. Але, досвід країн, які скасували виняткову міру покарання, і нездатність держав, які виступають за її збереження, надати переконливі докази на її користь, вказують на те, що загальна тенденція повного скасування смертної кари, яку ми спостерігаємо в теперішній час у світі, набуває реального значення.

По-перше, в цивілізованих країнах скорочується число смертних вироків. Це пояснюється обмеженням використання смертного вироку судовими органами. По-друге, зростає коло злочинів, які передбачають можливість винесення смертних вироків. І, хоча в деяких країнах смертна кара передбачена за скоєння досить широкого кола діянь (застосування вогнепальної зброї і її незаконний обіг, злочини проти власності і т.п.), смертні вирoki, як правило, виносяться тільки за вбивство при обтяжуючих обставинах. По-третє, скорочується коло осіб, яким можуть бути винесені смертні вирoki. В більшості країн закон однозначно встановлює: мінімальний вік – 18 років, до досягнення якого засуджуваному не може бути винесений вирок – смертна кара. Слід зазначити, що число осіб жіночої статі складає лише незначний відсоток загальної кількості осіб, засуджених до смертної кари, і в останній час помітно скорочується. По-четверте, має місце скасування смертної кари: за період з 1984 р. по 1990 р. її скасували 11 країн (в 1979 – 1983 рр. – всього 3 країни). 21 країна скасувала її *de facto*, тобто, не застосовує цю міру покарання на практиці протягом 10 і більше років. В теперішній час в середньому одна країна в рік скасовує смертну кару *de jure*.

В кінцевому рахунку доходимо до висновку, що більшість рішень про скасування смертної кари були обумовлені загальною спрямованістю

кримінально-правової політики держав, орієнтованої на пріоритетність людського життя, а також даних, що свідчили про відсутність суттєвого впливу цієї міри покарання на загальний рівень злочинності. Вважаємо, що наявність або відсутність смертної кари в різних країнах світу, неоднакова практика її застосування, ступінь ефективності механізму процедурних гарантій при її призначенні обумовлюються, перш за все, станом соціально-політичних систем держав, розходженням в їх політичних курсах, різними рівнями культури і цивілізації, а також наявністю національних і релігійних особливостей у суспільному розвитку. Загальну тенденцію до незастосування смертної кари необхідно розглядати в контексті власних проблем кожної конкретної країни.

На думку автора, незалежно від того, як розглядати підтримку смертної кари зі сторони громадської думки – бажаної, реакційної або викликаной повною відсутністю розуміння, – факт того, що багато держав, які зберігають виняткову міру покарання в своїх правових системах і застосовують її на практиці, враховують суспільні позиції з цього питання, є безперечний, і з ним слід рахуватись.

В розділі 3 “Інститут смертної кари в сучасній Україні”, який складається з двох підрозділів. Автором вивчається судова практика застосування виняткової міри покарання, а також аналізуються підстави заміни цього виду покарання на довічне ув’язнення.

Зокрема, в підрозділі 3.1. “Смертний вирок (практика застосування смертної кари в Україні з 1971 р. по 1991 р.) з метою поглиблення розуміння складної природи смертної кари і отримання необхідного матеріалу для теоретичних висновків та практичних рекомендацій проводився всебічний аналіз судової практики застосування смертної кари в Україні. Було встановлено, що рівень застосування смертної кари стосовно кількості засуджених за злочини, за які могла бути призначена ця міра покарання, протягом 20 років (1971 – 1991 рр.) складав у середньому 5%. Незважаючи на послідовне зниження кількості засуджених до смертної кари (з 139 у 1986 р. до 63 у 1988 р.), дані наступних років вказують на призупинення цієї тенденції. У загальній структурі застосування судами мір покарання смертна кара складала в середньому 0,09%, а з 1990 р. цей показник стає невинно зростати. До смертної кари засуджувались в основному за скоєння двох категорій злочинів: проти життя та проти держави. При винесенні смертних вироків відносно осіб, що вчинили злочини цих категорій, відверто простежувалася певна стабільність. Вона проявлялася у тому, що до смертної кари засуджувався кожний другий із тих, хто вчинив особливо небезпечний злочин проти держави, кожний третій, хто вчинив злочин, передбачений ст. 69 КК, і кожний четвертий,

засуджений за ст. 93 КК (93% серед осіб, засуджених до смертної кари). Стійке і послідовне збільшення кількості умисних вбивств в період з 1989 по 1993 роки обумовило зростання кількості смертних вироків (від 69 до 117). Серед засуджених до смертної кари переважну більшість складають особи з негативними соціально-суспільними установками. Виняткова міра покарання в основному застосовувалася до чоловіків молодого і зрілого віку (18-30 років – кожний другий чи третій, тобто 54,3% складають особи молодого віку), що часто мали раніше судимість (54%, тобто кожний другий; одну судимість – 26%, дві – 13%, три й більше – 15%) і ті, що вчинили цей злочин, як правило, у стані сп'яніння (73%). Смертна кара в останні декілька років призначалася судами тільки за закінчене умисне вбивство при обтяжуючих обставинах. Відзначалося зростання в останні роки числа винесених судами смертних вироків для ряду регіонів України (Дніпропетровська, Запорізька, Миколаївська області та ін.). Виявляється, що помітне збільшення числа смертних вироків у цей час зумовлено рядом причин, у т.ч. стійким зростанням насильницьких злочинів проти особи.

Отримані та проаналізовані багатоаспектні кримінологічні й статистичні дані дозволили авторові констатувати, що судова практика застосування смертної кари в Україні відображала, в кінцевому результаті, стан соціально-економічних процесів суспільного розвитку, криміногенної обстановки в країні та перебувала під впливом загальносоюзного законодавства і його тенденцій.

Підсилення кримінально-правового примусу як засобу управління суспільством, що проявлялося у прийнятті відповідних багаточисленних законодавчих актів, негайно відбивалося на практиці застосування смертної кари у бік значного розширення її сфери. Вся судова статистика практики застосування смертної кари конструювалася таким чином, щоб, відображуючи певні її дані, по можливості не вступати у протиріччя з офіційною кримінальною політикою держави, коли факти щодо неблагополучної динаміки злочинності та пов'язаної з нею тенденції посилення репресивних заходів стереотипно сприймалися як окремі та тимчасові, обумовлені негативними обставинами, і пояснювалися з традиційних позицій діалектичних суперечностей суспільного розвитку.

Кожна епоха вносила свою точку зору на проблему смертної кари, але майже будь-яка державна влада намагалася зберегти цю міру покарання у своєму каральному механізмі, відстоюючи безумовне право використовувати її на свій розсуд. Визнаючи це право, автор у підрозділі 3.2. “Сьогодення інституту смертної кари в Україні” дає винятковій мірі покарання соціально-моральну оцінку, проаналізувавши наслідки

її застосування, здійснює спробу довести, що в сучасній цивілізованій державі є тільки один шлях розвитку – вбій повного і остаточного скасування смертної кари.

При розробці нової Конституції України були враховані положення щодо гарантій прав людини, зафіксовані у міжнародно-правових актах, що стосуються цієї проблеми, – Конвенції про захист прав і основних свобод людини 1950 р., міжнародних пактах про громадянські та політичні, а також економічні, соціальні та культурні права.

Уперше в Основному Законі оголошено, що людина, її життя і здоров'я, честь і гідність, недоторканість і безпека визнаються найвищою соціальною цінністю, що головним обов'язком держави є утвердження і забезпечення прав та свобод людини.

Протокол № 6 Конвенції про захист прав і основних свобод людини, ратифікований Верховною Радою України 22 лютого 2000 р., встановлює повне скасування смертної кари.

Майже всі роки від проголошення України незалежною були насичені суперечками щодо застосування смертної кари, а два роки тому, справа, стосовно відповідності смертної кари Основному Закону, перебувала на розгляді Конституційного Суду України, який своїм рішенням від 29 грудня 1999 р. визнав положення ст. 24 Загальної частини та положення статей Особливої частини Кримінального кодексу України, які передбачали смертну кару як вид покарання, такими, що не відповідають Конституції України, та зобов'язав Верховну Раду України привести чинне законодавство у відповідність до цих рішень.

Проблема скасування смертної кари багато в чому ускладнюється тим, що, поки що не знайдений прийнятний вид заміни цієї міри покарання, який був би в достатній мірі суворим та разом з тим гуманним. Автор, констатуючи факт об'єктивного існування пануючих уявлень про належну суворість покарання, які не дозволяють відмовитися від смертної кари без заміни її на певний еквівалент, для обґрунтування доцільності введення інституту довічного позбавлення волі в Україні, наводить ряд аргументів. Смертна кара – необоротне покарання, а довічне ув'язнення, виключаючи подібну необоротність, дає можливість у будь-який час виправити судову помилку. Саме це автор і розглядає як найсерйозніший аргумент в обґрунтуванні необхідності введення довічного ув'язнення.

Автор вважає, що соціально-правове значення найсуворішого виду покарання полягає в тому, що воно відбиває правосвідомість суспільства. Це не стільки реакція на структуру та динаміку злочинності, скільки характеристика самого суспільства. Ця виняткова міра покарання – вкрай жорстока та необоротна. Які б докази не наводилися

при виправдовуванні застосування смертної кари, які б способи не використовувалися для виконання цієї міри, проблема смертної кари невід'ємна від проблеми прав людини. Смертна кара як міра, що підриває основні права людини, не може бути виправдана, навіть, якщо вдасться довести, що вона створює унікальну ситуацію, коли задовольняється деяка важлива суспільна потреба. Саме те, що нікому ще не вдалося продемонструвати особливу спроможність смертної кари задовольнити справді значну суспільну потребу, і робить проблему смертної кари ще більш актуальною.

Застосування смертної кари пов'язане з рядом негативних впливів на громадську свідомість. Існування смертної кари сприяє закріпленню у правовій та моральній свідомості відсталих моральних норм і знижує в цілому рівень правової та моральної культури суспільства.

На думку автора, немає переконливих аргументів на користь твердження про те, що суспільство не в змозі знайти інших засобів, крім смертної кари, щоб покарати за скоєний злочин. Як свідчить досвід країн, де смертну кару було скасовано, достатньо суворе покарання, що узгоджується з міжнародними стандартами прав людини, спроможне цілком адекватно продемонструвати осуд суспільством конкретних злочинів. На відміну від смертної кари ці види покарання, не пов'язані з позбавленням засудженого життя, відбивають цінності суспільства, а не цінності вбивці. Смертна ж кара, у випадку її застосування, в певній мірі може викликати почуття жалю до злочинця і, тим самим, підриває авторитет закону. Позбавлення державою життя одного із своїх громадян не вирішує проблем жертви і її близьких. Коли ж таке покарання застосовується в рамках системи, неминуче не вільної від людських помилок і переконань, результатом стає не утвердження справедливості, а відхід від неї. Смертна кара не захищає суспільство, а відволікає увагу від усвідомлення гострої необхідності розробити ефективні засоби захисту, що в той же час служило б зміцненню і розвитку поваги до прав і життя людини. Виконання виняткової міри покарання створює видимість прийняття ефективних і невідкладних заходів. Відмова від смертної кари стає поштовхом для переорієнтації зусиль і правоохоронних органів, і всього суспільства на усунення причин правопорушень; відсутність смертної кари усуне ілюзію завершеності. Скасування смертної кари допоможе здійснити корінний поворот у політичній культурі народу на основі загальнолюдських цінностей, гуманізму і демократії.

У висновках підбиті підсумки проведеного дослідження, зроблені конкретні пропозиції щодо переорієнтування зусиль правоохоронних органів і всього суспільства на усунення причин правопорушень.

Одним із заходів, спрямованих на скорочення кількості злочинів, як це не дивно звучить, є відмова від застосування смертної кари.

Сьогодні очевидно, що пошук і наукове обґрунтування принципово нових підходів до реформування судової і пенітенціарної систем, що відповідали б міжнародним нормам про права людини, наштовхується на опір багатьох теоретиків кримінального права, практичних працівників правоохоронних та правозахисних органів – слідчих, прокурорів, суддів.

На наш погляд, немає переконливих аргументів на користь того, що суспільство не в змозі знайти інших засобів, крім страти, щоб захистити себе від вчиненого злочину. Як свідчить досвід країн, де страту скасовано, досить суворе покарання, що узгоджується з міжнародними стандартами прав людини, може цілком адекватно продемонструвати осуд суспільством конкретних злочинів. На відміну від страти, ці види покарання, не пов'язані з позбавленням засудженого життя, відбивають цінності суспільства, а не цінності вбивці.

Ми згодні з усіма, хто не вважає довічне ув'язнення оптимальною заміною страти. Проте, вбачаючи в довічному ув'язненні певний еквівалент за ступенем суворості страті, ми розглядаємо його як реальну альтернативу вищій мірі.

Вважаємо, що міркування, викладені вище, дозволяють стверджувати: прийняття рішення про необхідність скасування страти в Україні побудоване на фактах, підтверджених практикою багатьох країн, тому що відсутність страти не веде до зростання тяжких злочинів; рівень злочинності зростає з підвищенням у суспільстві рівня жорстокості і знижується із зростанням гуманізації; скасування страти не тягне негативних змін соціально-економічного ладу в даній країні.

Разом із тим, на нашу думку, досвід застосування такого виду покарання, як довічне ув'язнення, у розвинених країнах Заходу не можна абсолютно копіювати в Україні, насамперед, через те, що існують істотні розходження у соціально-економічних умовах життя і характері правосвідомості населення.

Таким чином, запровадження такого виду покарання, як довічне позбавлення волі в умовах економічної, соціальної кризи, зростання злочинності буде мати певну специфіку. Воно є цілком обумовлене, є актом гуманізму і дає Україні можливість зміцнити своє політико-правове становище в Європі.

**Список опублікованих автором праць
за темою дисертації:**

1. Діденко Л.В. Право на життя: проблеми смертної кари в Україні // Актуальні проблеми політики: 36. наук. пр. – Одеса: Астропринт, 1998. – Вип. 3 – 4. – С. 152 – 155.
2. Діденко Л.В. Смертна кара в Україні (історичний аспект) // Актуальні проблеми політики: 36. наук. пр. – Одеса: Астропринт, 1999. – Вип. 5. – С. 130 – 133.
3. Діденко Л.В. Про можливості скасування в Україні смертної кари // Актуальні проблеми політики: 36. наук. пр. – Одеса: Астропринт, 1999. – Вип. 6 – 7. – С. 143 – 145.
4. Діденко Л.В. Представники прогуманістичного напрямку в теорії кримінального права про смертну кару // Актуальні проблеми політики: 36. наук. пр. – Одеса: Астропринт, 2000. – Вип. 8. – С. 338 – 339.
5. Діденко Л.В. До питання про смертну кару // Актуальні проблеми політики: 36. наук. пр. – Одеса: Астропринт, 2000. – Вип. 9. – С. 437 – 438.
6. Діденко Л.В. Міжнародно-правова доктрина інституту страти // Актуальні проблеми політики: 36. наук. пр. – Одеса: Астропринт, 2001. – Вип. 10. – С. 248 – 253.

Анотація

Діденко Л.В. Інститут смертної кари в Україні: міжнародно-правовий та історико-соціальний аспекти. – Рукопис.

Дисертація на здобуття наукового ступеня кандидата юридичних наук за спеціальністю 12.00.13 – правові проблеми політичних інститутів і процесів. – Одеська національна юридична академія, Одеса, 2001.

У дисертаційному дослідженні автор акцентує увагу на поняттях і категоріях, за допомогою яких можна здійснити науковий аналіз проблем, пов'язаних з інститутом смертної кари в Україні в період становлення демократичного суспільства і інтеграції в Європейську співдружність. У дисертації проаналізовані причини, які призвели до скасування в українській державі такого виду покарання, як смертна кара, яке, по суті, вступає в протиріччя з одним із основних прав людини, закріплених у Конституції України – правом на життя.

У дисертації детально розглянуто соціальні теорії про проблему смертної кари, а також виникнення і розвиток цього інституту в Україні. Не за-

лишені без уваги і міжнародно-правомі доктрини інституту смертної кари, і тенденції застосування цього виду покарання, які існують у сучасному світі.

Ключові слова: інститут смертної кари, правова держава, захист прав людини, Європейська співдружність, державна політика, кримінальне покарання.

Аннотація

Диденко Л.В. Институт смертной казни в Украине: международно-правовой и историко-социальный аспекты. – Рукопись.

Диссертация на соискание научной степени кандидата юридических наук по специальности 12.00.13 – правовые проблемы политических институтов и процессов. Одесская национальная юридическая академия, Одесса, 2001.

Диссертация посвящена комплексному исследованию проблем, связанных с институтом смертной казни в Украине.

Автор акцентирует внимание на понятиях и категориях, с помощью которых можно осуществить научный анализ проблем, связанных с институтом смертной казни в Украине в период становления демократического общества и интеграции в Европейское сообщество. В диссертации анализируются причины, способствовавшие отмене в украинском государстве такого вида наказания, как смертная казнь, которое, по сути своей, противоречит одному из основных прав человека, закрепленных в Конституции Украины – праву на жизнь.

Автор подчеркивает важность решения проблемы института смертной казни в становлении правового государства.

В диссертации детально рассматриваются социальные теории о проблеме смертной казни. Так, диссертантом сделан вывод о том, что еще в эпоху Просвещения XVIII века целый ряд философов, писателей и юристов выступили с уничтожительной критикой произвола и жестокости феодальной системы правосудия. И в центре их внимания была проблема смертной казни, оправданность и целесообразность ее сохранения в арсенале средств уголовного наказания в будущем, и, прежде всего, вопрос о том, допустимо ли вообще использовать квалифицированные виды казни.

Автор уделяет много внимания возникновению и развитию института смертной казни в Украине. В частности, проведенное исследование дает основания считать, что история развития уголовного права свидетельствует об актуализации общественного мнения и соответствующей реакции законодателя относительно применения смертной казни или ее отмены на определенных исторических этапах.

Не оставлены без внимания и международно-правовые доктрины института смертной казни и тенденции применения этого вида наказания, существующие в современном мире.

Осуществлено исследование системы международных норм, стандартов и гарантий, которые образуют правовую основу института смертной казни, изучение опыта законотворческой и практической деятельности общепризнанных международных организаций в области соблюдения основных прав человека.

В диссертации автор проводит сравнительно-правовой анализ практики применения исключительной меры наказания в различных странах мира, что позволило выявить некоторые общие тенденции и закономерности.

Внимание автора акцентируется на практике применения такого вида наказания, как смертная казнь в Украине в период с 1971 по 1991 гг. – последние 20 лет перед приобретением украинским государством независимости.

Автором анализируются проекты Уголовного кодекса Украины, в которых представлены различные точки зрения относительно института смертной казни.

При помощи полученных и проанализированных многоаспектных криминалистических и статистических данных дается подробная количественная и качественная характеристика лиц, осужденных к этому виду наказания, начиная с 1991 года и до его полной отмены.

В диссертации рассматриваются и анализируются возможные варианты замены смертной казни другими видами наказания.

Ключевые слова: институт смертной казни, правовое государство, защита прав человека, Европейское сообщество, государственная политика, уголовное наказание.

Summary

Didenko L.V. The institution of the capital punishment in Ukraine: international-legal and historical-social aspects. – Manuscript.

Thesis for a scientific degree, that of candidate in Law sciences, speciality 12.00.13 – the legal problems of political institutions and processes. Odesa National Law Academy, Odesa, 2001.

The thesis is dedicated to the complex scientific research of problems connected with the institution of capital punishment in Ukraine. The author pays special attention to concepts and categories which can help to carry out the scientific analysis

of problems connected with the institution of capital punishment in Ukraine during the period of establishing the democratic society and integration into the European Community.

Possible variants of substitution the death penalty by other kinds of punishment are examined and analysed in the thesis.

Key words: institution of the capital punishment, legal state, protection of human rights, the European Community, state policy, criminal punishment.